

‘ऋतु फेरिदै जान्छ’ कथाको समाजशास्त्रीय विश्लेषण (Sociological Analysis of the Story 'Ritu Fherindai Jancha')

संजिव कार्की^१

लेखसार

प्रस्तुत आलेख इन्द्रकुमार श्रेष्ठ ‘सरित्’ द्वारा लेखिएको ‘ऋतु फेरिदै जान्छ’ कथामा व्याप्त शोषण, दमन, छल र जातीय छुवाछुत जस्तो सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित छ। ‘ऋतु फेरिदै जान्छ’ कथामा अभिजात वर्ग र शोषित पीडित दलितको आ-आफ्नो वर्गीय दृष्टिकोण कसरी अभिव्यक्त भएको छ। प्रभुत्वशाली वर्गसँग श्रमिक र सीमान्तकृत दलितको प्रतिरोधी चेतनाको विकास र प्रतिरोधको स्थिति देखाउने प्रयासमा केन्द्रित छ। यसका लागि लुसिएँ गोल्डमानको विश्वदृष्टिसम्बन्धी मान्यतालाई कथा विश्लेषणको मुख्य आधार बनाएको छ। शोषक सामन्तको प्रतिनिधि पात्र पण्डित हरिशङ्कर छन्। गरिबमारा, सामन्तवादी र यथास्थितिवादी विश्वदृष्टि पण्डितको रहेको छ। गरिब, दलित र श्रमिकको प्रतिनिधि पात्र जुठे दमाई हो; उसको प्रतिरोधी चेतना रूपान्तरणको प्रयत्नभित्र समता र मर्यादाको लागि लड्ने क्रान्तिकारी विश्वदृष्टि छ। शोषक र श्रमिक कथित अछुत र अभिजात्य वर्गको दुई विपरीत विचारधारात्मक सङ्घर्षको सेरोफेरोमा कथा बुनिएको छ। दुई फरक समुदायको विश्वदृष्टिकोणमा संरचनाको समानधर्मितासमेत कायम गरेको पाइन्छ। यो कथाको शीर्षक नै बिम्बात्मक रूपमा समय परिवर्तनशील रहेको सन्देश प्रवाह गर्न सफल छ।

शब्दकुञ्जी : ब्राह्मणवाद, सर्वसत्तावाद, परावैयक्तिक, अधीनस्थ, समानधर्मिता

विषय परिचय

इन्द्रकुमार श्रेष्ठ ‘सरित्’ (२०१९) नेपाली साहित्यमा गजल, कविता उपन्यास र कथा विधामा कलम चलाउने साहित्यकार हुन्। उनका कथा कृतिमा दिदीको देवर (२०५०), जस्केलाबाट चियाउने सूर्य (२०५०), एकजोर फूल घोडा (२०५६), सरित्का प्रतिनिधि कथा सङ्ग्रह (२०७४), ड्राइभर दिदी (२०७४) आदि छन्। ‘ऋतु फेरिदै जान्छ’ (२०७४) उनका कथाहरूमा सामाजिक यथार्थको उद्घाटन गरिएको पाइन्छ। ‘ऋतु फेरिदै जान्छ’ कथा इन्द्रकुमार श्रेष्ठ ‘सरित्’ को कथा ‘नेपाली कथामा दलित’बाट साभार गरिएको हो। यो कथाको शीर्षकले नै बिम्बात्मक रूपमा समय परिवर्तनशील भएको सन्देश प्रवाहित गरेको छ। प्रस्तुत आलेखमा साहित्यका समाजशास्त्रीय व्याख्याता लुसिएँ गोल्डमानका विश्वदृष्टिसम्बन्धी मान्यतालाई आधार बनाएर त्यसै कोणबाट यस कथाको विश्लेषण गरिएको छ। यो ‘ऋतु फेरिदै जान्छ’ कथाको समाजशास्त्रीय विश्लेषण हो। यो विश्लेषण साहित्यिक पाठसँग सम्बन्धित भएकोले यो गुणात्मक अध्ययन पद्धति आधारित विश्लेषण हो। यसको विश्लेषण मूलतः पाठ विश्लेषण पद्धतिका आधारमा गरिएको छ। विश्व दृष्टिलाई यहाँ विश्लेषणको

^१ विद्यार्थी, दर्शनार्थ-विद्यावारिधी तह, त्रिवि, कीर्तिपुर, नेपाल, ईमेल: karkisanjiv11@gmail.com

मूल आधार बनाइएको र संरचनाको समानधर्मिता र रचनाको सामाजिक सन्दर्भ पनि यहाँ खोजी गरिएको छ । जुन यस अध्ययनको सीमा पनि हो ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययनमा प्राथमिक र द्वितीयक दुवै सामग्रीको प्रयोग गरिएको छ । यी सामग्रीहरू सङ्कलनका निम्ति मूलतः पुस्तकालय विधिको प्रयोग गरिएको छ । अध्ययन विधिअन्तर्गत सामग्री सङ्कलन कार्य र सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषण ढाँचा पर्दछन् । प्रस्तुत अध्ययनका लागि आवश्यक सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालयीय अध्ययन विधिबाट अध्ययन कार्य गरिएको छ । यसमा इन्द्रकुमार श्रेष्ठ 'सरित्' द्वारा लिखित 'ऋतु फेरिँदै जान्छ' कथालाई प्राथमिक स्रोत सामग्रीको रूपमा उपयोग गरिएको छ । साहित्यको समाजशास्त्र बारेका लेख रचना, लुसिएँ गोल्डमान (१९१३-१९७१) द्वारा लिखित विश्वदृष्टि र रचनाको समानधर्मिता बारेमा लेखिएका विषयवस्तु सम्बद्ध सामग्री आदि आवश्यक पर्ने सैद्धान्तिक अवधारणा, दृष्टिकोणलाई द्वितीय सामग्रीको स्रोत मानिएको छ । गोल्डमानद्वारा प्रतिपादित समाजशास्त्रीय चिन्तन विश्वदृष्टि र विश्वदृष्टिसँग संरचनाको समानधर्मिताको सिद्धान्तलाई प्रमुख सैद्धान्तिक पर्याधार मानिएको छ र त्यसैबाट कथा विश्लेषणको मापदण्ड निर्धारण गरिएको छ ।

विश्वदृष्टि र संरचना सम्बन्धी लुसिएँ गोल्डमानका मान्यता

लुसिएँ गोल्डमान (१९१३-१९७१) साहित्यको समाजशास्त्रका चिन्तक हुन् । बिसौ शताब्दीमा साहित्यको समाजशास्त्रलाई सुव्यवस्थित र विश्वसनीय बनाउनेमध्येका एक महत्त्वपूर्ण व्यक्तिको रूपमा यिनको स्थान उच्च छ । साहित्यको चिन्तन पद्धतिमा दुईओटा विचारधाराहरू रहेका छन् - विधेयवादी/दर्पणवादी र मीमांसवादी धारा । यी मीमांसवादी धाराका सशक्त चिन्तकको रूपमा विख्यात छन् । मीमांसवादी धारा अन्तर्गत मार्क्सवादी वर्गसङ्घर्ष र वर्गचेतनासम्बन्धी मान्यतामा फरक दृष्टि राख्दै यिनले आफ्नो साहित्यसम्बन्धी चिन्तनलाई समाजशास्त्रीय स्वरूप दिने काम गरेका छन् त्यसैले यिनलाई नव मार्क्सवादी चिन्तक पनि भनिन्छ । फ्रान्सेली विद्वान् गोल्डमानका चिन्तनका तीन स्रोत छन् । जर्ज लुकाजको यथार्थवादी आरम्भिक चिन्तन (मार्क्सवादी), पिजेको मनोविज्ञान र संरचनावाद छन् (पाण्डेय, २०७३, पृ. १८) । गोल्डमानका अनुसार 'एउटा वर्ग वा समूहको जीवन जगतका बारेको सुसङ्गत दृष्टि नै विश्व दृष्टि हो' गोल्डमान, सन् १९८०, पृ. १११) । साहित्य विश्लेषणका विभिन्न आधार र तरिका छन् तीमध्ये लुसिएँ गोल्डमानको विश्वदृष्टि सबभन्दा मुख्य मान्यता हो । उनी के मान्छन् भने 'प्रत्येक कृति लेखकको सिर्जना हो र त्यसले लेखकका विचार तथा अनुभूतिलाई व्यक्त गर्छ तर त्यो लेखकको नितान्त आफ्नो हुँदैन । ऊ समाज तथा वर्गका अन्य व्यक्तिको चिन्तनबाट प्रभावित हुन्छ । तिनलाई लेखकले आफ्नो वर्ग/ समुदाय/ समूह र समाजका अन्य व्यक्तिको विचार र भावसँग जोडेर प्रस्तुत गर्दछ । साहित्यिक कृतिले सामूहिक चेतना वा परावैयक्तिक चेतनालाई अभिव्यक्त गर्छ ।' तसर्थ कुनैपनि साहित्यिक कृति लेखकको निजी विचारको दस्तावेज मात्र होइन यो समाजमा घट्ने र हुने घटना, प्रसङ्ग र सन्दर्भको लेखकीय अनुभव र अनुभूति पनि हो । लेखकको नितान्त निजी निर्मित नभएकोले साहित्यमा अभिव्यक्त विचार दृष्टिकोण त्यो समाजको वर्ग/समुदायको चेतनाको अभिव्यक्ति हो । समाजको तत्कालीन बिम्ब र ऐना हो । समाजको सामूहिक चेतनाको लयलाई लेखकले आफ्नो कृतिमा

समाहित गरेको हुन्छ। ताराकान्त पाण्डेय भन्छन्: “विश्वदृष्टि सामाजिक वर्गको जीवनमा निहित हुन्छ तर यो दर्शन कला र साहित्यमा व्यक्त हुन्छ। त्यसैले विश्वदृष्टिको खोजको आरम्भ कृतिबाट हुन्छ, वर्गको अध्ययनबाट हुँदैन” (पाण्डेय, २०७३, पृ.१९)। विश्वदृष्टि बन्नुभन्दा पहिले तरल, अव्यवस्थित र निराकार रूपमा आन्तरिक संरचनाको रूपमा समाजको मानसमा अनुभूतिको तहमा कुनै पनि विचारहरू विश्वदृष्टि बन्ने क्रममा रहेको हुन्छ। त्यसलाई ठोस रूपमा कृतिमा प्रतिबिम्बित गरेर विश्वदृष्टिको आकार दिने काम लेखकीय कर्मद्वारा कृतिमा अभिव्यञ्जित गरिन्छ। विश्वदृष्टि कृतिमा आकार लिएर प्रकट भएको हुन्छ। सिर्जना विशेषमा आउँदा मात्र त्यो संरचना भएर देखा पर्दछ। अमूर्त कुरा मूर्त भएर देखिन्छ। सुषुप्त आवाज दमदार भएर मुखरित हुन्छ। वैयक्तिक स्वर परावैयक्तिक बनेर आउँछ। सामूहिक र समुदायको आवाज भावना भएर विश्वदृष्टि प्रतिनिधित्वको आवाज लिएर प्रकट गराइन्छ। विश्वदृष्टिको विकास कुनै निश्चित कालखण्डमा एक वर्गको विचार, अनुभूति र व्यवहारको समग्रताबाट हुन्छ जसकारण कुनै ऐतिहासिक कालखण्डमा प्रगतिशील ठानिएको विश्वदृष्टि परिवर्तित परिस्थितिमा प्रतिगामी पनि हुन सक्छ (गोल्डमान, सन् १९८०, पृ. १११)।

गोल्डमानका विचारमा समाजसँग साहित्यमा व्यक्त यथार्थको सम्बन्ध विश्लेषण गरेर कृतिमा विश्वदृष्टिको खोजीको आरम्भ कृतिबाट हुन्छ। वर्गबाट हुँदैन भन्ने मान्यता गोल्डमानको रहेको छ। यसलाई उनी विचार धारा वा वर्ग चेतना भन्दैनन् उनी विचार धारालाई छद्म चेतना भन्छन् र वर्गलाई आर्थिक वर्गको रूपमा लिँदैनन् सामाजिक वर्गको रूपमा लिन्छन्। मार्क्सवादीहरूसँगको उनको राय यसैमा बाभिएको हो। मार्क्सवादीहरू केवल वर्ग र आर्थिक सम्बन्ध र उत्पादनको आधारलाई प्रधान विषय मान्छन्। समाज, संस्कृति र राजनीतिक अवस्था आर्थिक निर्धारणवादमा आधारित हुन्छ भन्छन्। गोल्डमान साहित्यिक कृतिमा सामाजिक चेतनाको प्रतिबिम्बको खोजी गर्छन्। कृतिमा उपस्थित चेतनाको संरचनासँग समाजको कुनै समूह/वर्ग चेतनाको संरचनाको सम्बन्ध र प्रभाव रहेको हुन्छ। गोल्डमानका अनुसार कुनै वर्गको विश्वदृष्टि र कृतिभिन्न रहेको संसारको संरचनामा समानधर्मिता हुन्छ (पाण्डेय, १९८९, पृ. १५०)। आन्तरिक संरचना (ल्याङ्) र बाह्य (प्यारोल) संरचनाको समानधर्मिताको खोजमार्फत् कुनै पनि साहित्यिक कृतिको विवेचना र विश्लेषण गर्न सकिन्छ। ‘ऋतु फेरिँदै जान्छ’ कथालाई गोल्डमानको विश्वदृष्टिसम्बन्धी मान्यतालाई आधार बनाएर समाजशास्त्रीय विश्लेषण गरिएको छ।

कथा रचनाको सामाजिक सन्दर्भ

‘ऋतु फेरिँदै जान्छ’ कथा २०४६ को जनआन्दोलनकै बेला प्रजातन्त्र पुनर्वहालीको पूर्वसन्ध्यामा लेखिएको हो। भिन्न भिन्न प्रतिकार समितिमा बस्ने र बाहिर बाहिर प्रजातन्त्रको पक्षमा भाषण गर्ने द्वैध चरित्र भएको पात्र पण्डित हरिशङ्करको गतिविधिबाट तत्कालीन समयमा आन्दोलनकारीको प्रभाव र समयको बहावमा पनि ठिक्क हुने र प्रतिकार समितिमा पनि बस्ने पञ्चहरूको पनि समर्थन गर्ने कर्मचारीको चरित्र चित्रण गरिएको छ। जनआन्दोलनको राप र ताप यहाँ परिवेशको रूपमा आएको छ भने कार्यपिठिका देशको राजधानी सहर भए तापनि नेपालको जुनसुकै क्षेत्रको आन्दोलन प्रभावित गाउँ बस्ती र सहर रहेको हुनसक्ने देखिन्छ। बाह्य परिवेशमा परिवर्तनको पक्षमा पनि देखिन, भाषण गर्ने तर भिन्न भिन्न पञ्चायतको समर्थन गर्ने र अन्याय अत्याचार जातीय विभेदको पक्षमा खरो देखिने पात्र र प्रवृत्ति राजनैतिक, सामाजिक र सांस्कृतिक सन्दर्भ हो। काम लगाउने ज्याला नदिने, आश्वासन दिएर भुक्त्याउने, दलित भनेर हेप्ने, छुवाछुत गर्ने, अत्याचार गरेर पिट्ने

धम्काउने, साम, दाम, दण्ड र भेद सबै अत्याचारी नीति अखितयार गर्ने पात्र यहाँ नेपाली समाजको तत्कालीन ऐना हो। गरिबलाई कतै न कतै जागिर पिउन र चौकीदारको काम खोजिदिने भुटो आश्वासन दिएर घरको काममा लादनु र वर्षौसम्म जागिर लगाइदिने काम नगर्नु, हाम्रो सामाजिक सन्दर्भ भल्काउने विषय र सन्दर्भ हो। 'ऋतु फेरिँदै जान्छ' कथामा २०४६ को राजनैतिक व्यवस्था परिवर्तन अधिको अवस्थाको चित्रण पाइन्छ। परिवर्तनको पूर्वसन्ध्यामा अवसरवादी र शक्तिका पुजारी कसरी भित्र भित्र प्रतिकार समितिमा बस्ने र बाहिर बाहिर प्रजातन्त्रको कुरा गर्दै समानता र स्वतन्त्रताको भाषण गर्छन् भन्ने कुरा पण्डित हरिशङ्करको छद्मभेषी चरित्र र व्यवहारबाट बुझ्न सकिन्छ। सार्वजनिक रूपमा भाषण गर्दा छुवाछुत र विभेदजन्य कुराको विरोधमा बोल्ने पण्डित आफ्नै घरमा काम सघाउन बसेको जुठेलाई भने अन्याय गर्छन्। भुटो आश्वासन देखाएर काममा लगाउँछन् र जातीय छुवाछुत गर्दै गालीगलौज गर्छन् र अन्त्यमा कामको ज्याला समेत नदिएर गुण्डा लगाएर पिट्दै घरबाट निकाल्छन्। कामबाट निकालेपछि जुठे एउटा गलैँचा कारखानामा पुग्छ। त्यहाँ कम्युनिस्ट पार्टीको सम्पर्कमा रहेर क्रान्तिकारी बन्छ र आफू माथिको अन्याय र अत्याचारको बदला लिन पण्डित हरिशङ्करको घर नजिक डेरा गरेर बस्छ। सार्वजनिक धारामा पानी खाँदा जातीय रूपमा गाली गर्ने अपमान गर्ने पण्डितको अधि नै पण्डितको घर छेउमा मुख जोतेर पानी खान्छ र त्यही बेला पण्डित र पण्डितनी गाली गर्दै आउँछन् तर जुठे चेतना र विचारमा उन्नत बनिसकेको र आफू माथिको अन्याय बुझ्ने, त्यसको बदला लिने भैसकेको कारण अधिकार र कानूनको बारे बुझेकोले आफूलाई विगतमा गरेको अन्याय र अहिले पनि सार्वजनिक धारामा पानी खाँदा जातीय विभेद गरेको विरोध गर्दै संविधान र कानूनले वर्जित गरेको कुरामा किन लाग्छौ भनेर प्रतिरोधी आवाज निकाल्छ। कहाँ छ कानूनमा विभेद भन्दै प्रतिवाद गर्न लाग्छ। वरपर जम्मा भएका मान्छेहरू पनि पण्डितको विगत देखिको ज्यादती, अन्यायको विरोधमा र जुठेको समर्थनमा जोडदार रूपमा लागे। अन्त्यमा पण्डित निरीह बनेर जुठेलाई क्षतिपूर्ति दिने स्थितिमा पुगे।

इन्द्र कुमार श्रेष्ठ सिरिर्तु को ऋतु फेरिँदै जान्छ कथाको शीर्षक नै परिवर्तनको सङ्केतबोधक रहेको छ। वर्चस्वशाली शक्तिले अधीनस्थ वर्गलाई गर्ने अन्याय र त्यसको विरोधमा अधीनस्थ वर्गले गर्ने सङ्घर्ष र प्रतिरोधको कथा छ। ब्राम्हणवादी सोच र शैलीको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र हरिशङ्कर र उनकी पत्नी छन् भने जुठे एक दलित श्रमिक पात्र यहाँ आएको छ। ग्रामीण परिवेशको कथा र २०४६ सेरोफेरोको राजनीतिक प्रसङ्ग र सामाजिक यथार्थ भल्काउने कथा छोटो र सन्देश प्रवाह गर्न सफल छ।

तत्कालीन समाजमा व्याप्त छुवाछुत प्रथा आजपर्यन्त जीवितै रहेको कुरा २०७६ जेठमा रुकुमको सोतीमा ६ जना युवक मारिएको घटना र त्यस्तै प्रकृतिको घटना बारम्बार सुनिने, देखिने र घट्ने प्रक्रियाले जातीय विभेद सम्बन्धी हाम्रो चेत आजपर्यन्त उद्घाटन गरिरहेको छ। आज हेरेर हामी हाम्रो विगत कति कहालीलाग्दो थियो होला कल्पना गर्न सक्छौं। पण्डित हरिशङ्कर र उनकी श्रीमतीमा रहेको सङ्कीर्ण जातीय विभेदको स्वरूप हाम्रो यथार्थ हो।

प्रस्तुत कथामा वर्चस्वशाली शक्तिले अधीनस्थ वर्गलाई गर्ने अन्याय र त्यसको विरोधमा अधीनस्थ वर्गले गर्ने सङ्घर्ष र प्रतिरोधको कथा छ। ब्राम्हणवादी सोच र शैलीको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र हरिशङ्कर र उनकी पत्नी छन् भने जुठे एक दलित श्रमिक पात्र यहाँ आएको छ। कथा सहरिया परिवेशको भए पनि यसले नेपाली ग्रामीण परिवेशको पनि त्यतिकै प्रतिनिधित्व गर्छ। २०४६ सेरोफेरोको राजनीतिक प्रसङ्ग र सामाजिक यथार्थ भल्काउने

कथा छोटे र सन्देश प्रवाह गर्न सफल देखिन्छ। यहाँ लेखकको आफ्नो अनुभूति, धारणा र विशेष सहानुभूति तल्ला वर्ग पिंधमा रहेका सीमान्तकृत जुटे जस्ता पात्रको लागि देखिन्छ। लेखक जुटेमा संश्लेषण भएर अभिव्यक्त भएका छन्। उनी कुन वर्ग र पक्षको हिमायती हुन् लेखकीय सामाजिकता, पक्षधरता पनि कथामा प्रष्ट ढङ्गले आएको छ। उनी निमुखा विपन्न र गरिब जुटेको पक्षमा सहानुभूतिशील देखिन्छन्।

ऋतु फेरिँदै जान्छ कथामा विश्वदृष्टि

प्रस्तुत कथामा दुई ध्रुवबाट विश्वदृष्टिकोण अभिव्यक्त भएको छ। वर्गीय पक्षधरताले जुटेको पक्षमा लामे र समर्थन गर्ने जमात छ जो शोषण र उत्पीडनको अन्त्य चाहने परिवर्तनकारी र क्रान्तिकारी विश्वदृष्टि अभिव्यक्त गर्छ। यो गरिब निमुखा र श्रमजीवीको एउटा विश्वदृष्टि बनेर उभिएको छ भने अर्कोतर्फ पण्डित र पण्डितनी जस्ता पात्र जो अत्याचार गर्नु र त्यसमा रमाउनुलाई आफ्नो नैसर्गिक अधिकार सम्भन्ने बुझाइमा रहेका पुरानो पिँडी र समाजका वर्चस्वशाली, ब्राह्मणवादी सोच र शैली सहित सो वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र र प्रवृत्ति हैकमवादी, पुरातनपन्थी अर्को विश्वदृष्टि बनेर आएको छ। शोषण दमन गर्ने पुरातनवादी, हैकमवादी, सामन्तवादी सोच र शैलीको विचारधारात्मक अभिव्यक्ति जुटे र ऊ जस्ताको समानता र न्यायको इच्छा र आकाङ्क्षा मुखरित भएको छ भने त्यसको विपरीत शोषक तथा सामन्त वर्गहरूमा गरिब वर्गलाई शोषण गर्नुपर्छ, दलितलाई दबाएर नै राख्नुपर्छ, बाहुबल प्रयोग गरेर भए पनि आफ्नो हैकम कायम नै राख्नुपर्छ, हामी जे गर्छौं त्यो हाम्रो सामाजिक हैसियत र अधिकारको कुरा हो। मजदुर वर्ग त्यसमाथि दलित र कथित तल्लो जातका भनिने श्रमजीवी वर्गका मान्छेहरूलाई अपशब्द बोल्नु, होच्याउनु र मेहनतको ज्याला नदिनु, धर्मको नाममा ज्यादती गर्नु, धम्क्याउनु, काम छोडेर जा भन्नु र अन्त्यमा गुण्डा लगाएर पिटाउनु जस्ता समाजका प्रभुत्वशाली, शोषक वर्गले गर्ने व्यवहार र ज्यादतीको विश्वदृष्टि कथाका निम्न लिखित साक्ष्यहरूमा देख्न पाइन्छ :

‘तेरीमा डाँग्रा ! आफ्नो हैसियत बिर्सेर तुलसीको मठ छुने तैले ? विशुद्ध ब्राह्मणले पूजा गर्ने मठलाई बिटुलो पार्ने ? पाजी, तेरो यत्रो हिम्मत ?’ (श्रेष्ठ सरित्, २०७४ पृ. ४३)

‘तेरीमा भतुवा ! तँलाई धानको भात नपचेको, डाँग्रा। आफूलाई यहाँ कत्रो चिन्ता छ, तँ भातमारालाई जागिरकै चिन्ता छ। अहिले म केही गर्न सकिन्नँ। काम गर्ने भए गर, नगर्ने भए जानलाई ढोका खुला छ। कालो जान्छ गोरो आउँछ’ (श्रेष्ठ सरित्, २०७४ पृ. ४४) ।

यसरी पण्डितले दुर्व्यवहार गरेर अवाच्य बोलेर जातीय विभेदको कुरा गरेर, परिश्रम गर्नेलाई ज्याला दिन इन्कार गरी छोडेर जान धम्की दिनु र आफ्नो पूर्ववचन जागिर लगाई दिने वाचा भुलेर छल गरी काम मात्रै गर्न लगाएर धोका दिने कामले पण्डितको परम्परावादी शोषण र दमन गर्ने गरिब र दलितलाई हेप्ने, अधीनस्थलाई बाध्यताको माखे साङ्गलोमा फसाएर राख्ने अनेक छल गर्ने एउटा वर्गीय सर्वसत्तावादी षडयन्त्रकारी दृष्टिकोण देख्न सकिन्छ। अर्कोतिर उत्पीडित वर्ग सीमान्तकृत समुदाय र गरिबको प्रतिनिधित्व गरेर असमानता मेट्न, समानता ल्याउन विभेद हटाउन सङ्घर्ष गर्ने चरित्र जुटेको बनेको छ। समाजमा अन्याय छ अत्याचार छ, समाजमा छुवाछुत जस्तो अमानवीय प्रथा जीवित छ। समाजमा वर्गीय असमानता छ। जालीभेलेलीहरू छन्, पिडित र पीडक बिचमा सङ्घर्ष छ। छूत र अछूत भनिनेहरू पनि छन्। यी दुई विपरीत धारका बिच द्वन्द्व छ। अधिकारको लागि सङ्घर्ष छ। द्वन्द्व कतै सुषुप्त कतै प्रबल भएर आउँछ। पीडा पाउने हरेक मान्छेमा बदलाको भाव रहन्छ भने पीडकमा दम्भ र घमण्ड हुन्छ। जन्मदै म ठूलो भन्ने उच्चाताभास र त्यो सानो भन्ने लघुताभासको जातीय

मनोविज्ञान पनि हावी छ । कथित कुलीन वर्ग र जातमा जन्मिएको आधारमा सामाजिक हैसियत उच्च हुने र कथित अछूत जातमा जन्मिएको आधारमा कम हैसियतको हुने विभेदी संस्कार र संस्कृति समाजमा छ । यी दुई वर्ग र समुदायका बिच समाजमा सङ्घर्ष हुन्छ विरोध र प्रतिरोध हुन्छ । जन्म नै योग्यता र योग्यता निर्धारण गर्ने सामाजिक प्रचलन र प्रकारान्तरले कानुन समेत त्यसको प्रभावमा देखिने व्यक्त अव्यक्त कारण नै समाजमा दुई धारा दुई समूहमार्फत यहाँ गोल्डमानले भने भैं आ-आफ्नो हितको पक्षपोषण गर्ने समतावादी विश्वदृष्टि र त्यसको उल्टो सोच्ने र व्यवहार गर्ने पुरातनवादी विश्वदृष्टि मुखर रूपमा आएको छ : “तेसो भनेर कहाँ भो र हजुर ! कि त मलाई जागिर लाइदिनु परो, हैन भने ऐलेसम्मको मेरो मिनेतको ज्याला दिनु परो (श्रेष्ठ सरित्, २०७४ पृ.४४) ।” प्रस्तुत साक्ष्यमा अभिव्यक्त प्रतिवादले पुरानो सन्तुलन भत्काएर नयाँ सन्तुलन बन्ने प्रक्रियाको थालनीको सङ्केत मिल्छ । मालिकले जे भने पनि सहने र बस्ने नियतिबाट अलि पर गएर विरोध गर्ने प्रतिवाद गर्ने र आफ्नो ज्याला मजदुरीको रकम दाबी गर्ने जुठेको साहस नै विद्रोहको छनक दिने सामाजिक यथार्थ हो । आफ्नो अधिकार प्रतिको सचेतता हो । परिवर्तनकारी आवाज हो । समाज परिवर्तन हुँदै गरेको सूचक हो । जब पूर्ववत् सम्बन्ध र सन्तुलनमा खलल हुन्छ वाद प्रतिवाद निस्कन थाल्छ त्यसले पुरानो सन्तुलन भत्काएर नयाँ सन्तुलनको लागि जग हाल्ने र नयाँ बीज उमार्ने वातावरण सिर्जना गर्छ । कथामा पनि हाम्रो समाजमा विद्यमान यथार्थ जीवित देखिन्छ । आजपर्यन्त शोषण दमन जारी रहेको छ भने यो कथा २०४६ सालको परिवेशमा आधारित हुँदा तत्कालीन समाजको सामाजिक यथार्थ यसमा उद्घाटित भएको छ । तत्कालीन सामाजिक यथार्थसँगै सम्भावित यथार्थ पनि यहाँ परिघटित भएको पाइन्छ । जुठे जस्ता पात्रको मनमा रहेको बदलाको भाव अनि बदला लिन पण्डितजीको घर नजिकको सार्वजनिक धारामा कथित अछूत भएर पनि मुख गाडेर पानी पिउनु, पण्डित पण्डितजीको मानमर्दन गर्ने हेतुले प्रस्तुत हुँदै उनका कर्तुतको भण्डाफोर गर्ने काम विद्यमान यथार्थको सम्भावित यथार्थसँगको तारतम्य हो । सम्भावित यथार्थको लागि जुठेले जसरी आफूलाई सक्रिय बनायो । पार्टीको कार्यकर्ता बन्यो । कमरेडहरूसँग नजिक बनेर विचार र चेतना निर्माण गर्यो । सङ्गठनमा लाग्यो अन्याय सहनु हुन्न भन्ने आत्मबोध गर्यो । जनताका सच्चा हिमायतीहरूको साथ र समर्थन लिन मेहनत गर्यो । जातले ठूलो र सानो हुन्न भन्ने ज्ञान आर्जन गर्यो । नागरिक सबै स्वतन्त्र र समान हुन्छन्, कानुनले कसैलाई असमान व्यवहार गर्न जान्दैन र हुँदैन भन्ने संवैधानिक अधिकारको कुरा जान्यो । अनि अन्याय गर्नेसँग बदला लिई छोड्ने सङ्कल्प गरेर पण्डितको घर छेउ डेरा बस्न जानु, पण्डितलाई छुन जानु, उनकै घर नजिकको धारामा पानी खाएर निषेधको प्रतिरोध गर्नु, जुठेको सम्भावित यथार्थको लागि गरेको पहल, जोडबल र सङ्घर्ष भनेर बुझ्न सकिन्छ । सार्वजनिक धाराको पानी पिउँदा पण्डित पण्डितजीले गरेको दुर्व्यवहार र गाली गलौजको प्रतिवाद गर्दै जुठे भन्छ :

“देशमा प्रजातन्त्र आइसक्यो, मुलुकी ऐनले छुवाछुतलाई हटाइसक्यो तिमीहरू अझै के छुवाछुतको ढ्वांग फुक्छौ ? के तिर्खा भनेको बाहुनलाई मात्र लाग्छ ? कामी,दमाई,सार्कीलाई लाग्दैन ? तिमी कसरी उच्च भयौ र हामी कसरी नीच भयौ ? काट्यो भने रगत तिम्नो र मेरो रातै आउँछ । भन तिम्नो कुन चै कानुनमा दमैले सार्वजनिक धाराको पानी खानु हुँदैन भनेर लेखेको छ” (श्रेष्ठ सरित्, २०७४ पृ. ४६) ?

“पण्डित तिमीले जागिरको लोभ देखाएर मलाई दुई वर्षसम्म गोरू जोताए भैं जोतायौ, त्यो मेरो पसिनाको मोल पनि अब तिमीले चुकाउने पर्छ । नत्र म प्रहरीमा उजुरी गर्छु । मानवाधिकारवादी सङ्गठन कहाँ पुग्छु मेरो मेहनतको फल पाउने पर्छ ”(श्रेष्ठ सरित्, २०७४ पृ. ४६) ।

‘मेरो पसिनाको मुल्य दिनुको बदला मलाई किन पिटेर निकाल्यौ (श्रेष्ठ सरित्, २०७४ पृ. ४६) ?

यसरी जुटेले मान्छेहरूको भिडमा गरेको प्रतिवाद र अधिकारको खोजले उसकाप्रति मान्छेहरू सहानुभूतिशील बन्छन् । अनि पण्डितसँगको आफ्नो सङ्घर्षलाई साथ दिन भिडको आवाज प्रतिध्वनित हुन्छ । “हो हो पाउने पछि ज्याला दिनै पछि गरिब भनेर हेप्न पाइदैन उसको पसिना त्यसै खान पाइन्न” (श्रेष्ठ सरित्, २०७४ पृ. ४६) ।”

जुटे आफ्नो अधिकार र संविधानप्रदत्त अधिकार बारे सचेत छ । जागरुक देखिन्छ । कामी, दमाई र सार्कीले सार्वजनिक धाराको पानी खान नहुने कुरा संविधान र कानून कहाँ लेखिएको छ ? के कामी, दमाई र सार्कीलाई तिर्खा लाग्दैन ? सबैको रगत रातो छ भने कसरी तिमीहरू मात्रै उच्च भयौ ? जुटेले मानवीय, जैविक र कानुनीरूपमा आफूहरू अछूत हुनुको कारण खोज्छ । आम नागरिकको रूपमा आफू कोही भन्दा तल नभएको जिकिर गर्छ । जुटेको यस्तो किसिमको सङ्घर्ष र प्रतिरोधमा साथ दिनेहरू जुटेजस्तै गरिब र विपन्न मान्छेहरू हुन् उनीहरूको पक्षधरता समानता र न्यायको लागि हो । ज्याला नदिने र विभेद गर्ने विरुद्धको हो । आफूजस्तै गरिबको लागि हो । जातीय विभेदमा परेर थिचिचिमचोमा परेका मान्छेहरूले समानताको हक स्थापित गर्न र न्यायको ढोका खोल्नको लागि हो । आफ्नो वर्गको लागि हो जुन समानताको वर्गीय विश्वदृष्टि बनेर कथामा अभिव्यञ्जित छ । जुटेलाई अन्याय गर्न हुँदैन, अन्याय गरेर पण्डितले गल्लि गरे भन्ने भिडको आवाज र अन्यायको विरुद्ध बोल्ने समर्थन गर्ने चेतनामा श्रमजीवी वर्गको श्रमजीवी वर्गलाई हेर्ने स्नेह दिने साथ र सहयोग गर्ने वर्गको विश्वदृष्टिको रूपमा लुसिएँ गोल्डमानले प्रतिपादन गरेको विश्वदृष्टिको उदाहरण पाउन सकिन्छ । अन्याय गर्नेसँग लड्नुपछि अन्याय सहन हुँदैन भन्ने लडाकु विश्वदृष्टि निर्माण प्रक्रियामा जुटेले कम्युनिस्ट कार्यकर्ता बन्नु, साथी सङ्गतिमा हुने अन्तरक्रिया छलफलमा भाग लिनु र त्यहाँबाट जागृत चेतले भूमिका निर्वाह गरेको छ । पण्डित पण्डितको हुर्मत काढिएको कुराले पीडितको पक्षमा उस्तै वर्ग र समुदायको आवाज समानता र परिवर्तन चाहने विश्वदृष्टि बनेर आएको छ । कथामा विद्यमान यथार्थले सम्भावित यथार्थ अर्थात् परिवर्तनको लागि सङ्केत गरेको छ । “दाजुभाइ, दिदी बहिनीहरू ! म गाउँले सोभ्रो मान्छेलाई यी बुढाबुढीले यति अत्याचार गरेका छन् भनेर साध्यै छैन । यिनीहरूले मेरो पसिना सितैमा खाएका छन् । मैले मेरो मेहनतको फल पाउनै पछि । कि कसो साथी हो (श्रेष्ठ सरित्, २०७४ पृ. ४६) ?” माथिको साक्ष्यमा जुटेको यो गर्जन र उपस्थित मान्छेहरूको समर्थनले अब पण्डितले कामको ज्याला र क्षतिपूर्ति दिनुपर्ने दवाब सिर्जना हुन्छ । छुवाछुत गरेकोमा दण्डित बन्नुपर्ने स्थिति सिर्जना हुँदछ । जुन सम्भावित यथार्थ हो । सामाजिक न्याय र दण्ड सजायको लागि समाज सचेत र सवल बन्दै गरेको उदाहरण कथामा व्यक्त सामाजिक घटना हो । गोल्डमानद्वारा प्रतिपादित विश्वदृष्टि यहाँ वर्गीय कोणबाट दुई ध्रुव, दुई समुदायको अलग अलग विचार, काम र स्वभावबाट प्रस्फुटन भएको छ । एकातिर न्याय, समता, मर्यादा, आत्मसम्मान र परिवर्तनकारी विचारधारा रहेको छ भने अर्कोतिर अन्याय, अपमान, शोषण, दमन र यथास्थितिवादी चिन्तनको पक्षधरता देखिन्छ । समाष्टिमा न्यायको पक्षधरता र अन्यायको शृंखलाबाट कथा परिघटित छ । अन्याय गर्नेलाई जनता र सर्वसाधारणको कठघरामा उपस्थित गराएर कथाकारले सामान्य ठानिएका, हेय भनिएका, उपेक्षित, आवाजविहीन, इतिहासविहीन मान्छेको सामूहिक प्रतिरोध देखाएका छन् ।

ऋतु फेरिँदै जान्छ कथामा सामाजिक संरचनाको समानधर्मिता

गोल्डमानले विश्वदृष्टिसँगै सम्बन्धित रहेर संरचनाको समानधर्मिताको पनि चर्चा गरेका छन्। उनका अनुसार कला वा साहित्यमा अभिव्यक्त विश्वदृष्टिले समाजको संरचनासँग समानधर्मिता राख्दछ। लेखक समाजको सदस्य रहने र उसले चयन गरेका पात्र र प्रवृत्ति पनि समाजकै बिम्बात्मक अभिव्यक्ति हुने हुनाले 'ऋतु फेरिँदै जान्छ' कथाभित्रको संरचना कथा बुनोटमा समानधर्मिता रहेको देख्न सकिन्छ। कथाको समय र परिवेश आज भन्दा ३३ वर्षअघिको भए पनि आजसम्म समाजमा जुटे र पण्डित पण्डितनी जस्ता पात्र र प्रवृत्ति यत्रतत्र छन्। छुवाछुत भेदभाव उँच र नीच जात धर्म बारेको छोइछिटो कायम नै छ। सार्वजनिक धारा, इनार र मन्दिर पसेको नाममा आजपनि कथित अछुतहरू, प्रताडित गरिने, कुटापिट हुने, मारिने र विभेद गरिने कुरा समाजमा चलनचल्तीमा छन्। छुवाछुत गरेको निहुँमा दलित मार्ने परम्परा जस्तो भएर रहेको तथ्य सार्वजनिक रूपमा स्थापित देखिन्छ। शोषण, दमन गर्ने र कामको ज्याला नदिने आश्वाशन मात्र दिने प्रवृत्तिको पुनरावृत्ति अनेकन रूप र पुरानै रूपमा पनि देखिन्छ। समाजमा मजदुर वर्गलाई वस्तुकरण गर्ने, केवल काममा मात्र जोतेर उसको सिर्जनात्मकता कमजोर पाँदै बाध्यताको अनेकन जालोमा फसाएर यन्त्रवत् काममा लगाउने अघोषित नीति नै छ। अधिकारबाट वन्चित गर्ने कुरामा मालिकहरूको सोचाइ र शैलीमा पृथकता छैन बरु स्वरूपमा तलमाथि होला समग्र प्रवृत्ति आज पनि उस्तै र दुरुस्तै देखिन्छ। हाम्रो समाज कथा लेखिएको बेला र आजमा खासै फरक छैन केवल प्रणालीमा फरक छ जनताको समस्या र अप्ठ्यारो जुठेको भँ अरु थुप्रै जुठेहरूको रहेको कारण प्रस्तुत कथा 'ऋतु फेरिँदै जान्छ'ले सामाजिक संरचनासँग समानधर्मिता राख्दछ भन्दा अतियुक्ति हुँदैन। कथामा सिलसिलेवार एकत्व छ। कथामा विशृंखलता छैन। यो उद्देश्य स्पष्ट देखिएको कारण यसमा विद्यमान परिस्थिति र सम्भावित परिस्थिति बिचको तादम्य कायम छ। गरिब भएर सँधै बस्न हुँदैन गरिब बनाइनुको कारण पण्डित जस्ता मान्छेको गलत रवैया र भेदभावपूर्ण नीतिको कारण हो भन्ने बुझाइमा जुटे पुनुमा उसको कम्युनिस्ट पार्टीसँगको सम्पर्कले सम्भव भएको हो तसर्थ गरिबलाई हेर्ने र बुझ्ने कम्युनिस्ट पार्टीको विश्वदृष्टिले कथालाई अन्वितिपूर्ण बनाउन मुख्य भूमिका निर्वाह गरेको छ। बदलाको भाव लिएर आफ्नो उद्देश्य पूर्ति गर्ने र पण्डितको पाखण्ड खुइल्याई छाड्ने जुठेको सङ्कल्प र प्रयास नै कथाको एकत्व र समृद्धिको सङ्गम हो। आफ्नो वर्गीय पक्षधरतालाई पछ्याउँदै जुठेमा निर्मित विश्वदृष्टिले कथाकारलाई तार्किक निष्कर्षतिर लगेका कारण कथाले एकत्व निर्माण गरेको छ। कथाले एउटा परिवर्तनको सन्देश छोडेको छ। परिवर्तन आत्मसात गर्न आवाहन गरेको देखिन्छ। यसरी परिवर्तनकारी र यथास्थितिवादी दुई मुख्य विश्वदृष्टिले सामाजिक संरचनासँग समानधर्मिता कायम गरेको छ।

निष्कर्ष

इन्द्रकुमार श्रेष्ठ सरित् द्वारा 'ऋतु फेरिँदै जान्छ' कथामा एउटा मजदुरको प्रतिनिधिमूलक परिवर्तनकारी विश्वदृष्टि र त्यसको विपरीत मालिकको अभिजात वर्गीय यथास्थितिवादी शोषण र दमनलाई कायम राख्ने, विश्वदृष्टि मुखरित भएको छ। यो कथाको शीर्षकले नै बिम्बात्मक रूपमा समय परिवर्तनशील भएको सन्देश प्रवाहित गरेको छ। समय परिवर्तनशील हुनु भनेको क्रान्तिकारी प्रगतिवादीहरूको दिन आएको सूचना हो। मालिकले मजदुरलाई वस्तुकरण गरेको उदाहरण पनि यहाँ पाइन्छ। बाह्य भाषण र आन्तरिक व्यवहारमा पाइने असमानता छ। छद्मभेषी चरित्रको पनि कथाकारले उखनन गरेका छन्। दुई रूप र दुई चरित्रको अवसरवादी दृष्टिकोण

पनि यहाँ देखाउन खोजिएको छ । पीडित, पीडितको वर्गीय पक्षधरतालाई पनि देखाउने जमर्को गरेका छन् । समाजको जातीय विभेद, धार्मिक,सांस्कृतिक विभेद,आर्थिक विभेद र राजनीतिक विभेद लगायत सबै सामाजिक घटना परिघटना र सामाजिक यथार्थ यस कथामा जोडदार रूपमा उठेको छ । समाजमा व्याप्त असमानताका सबै विविधता कथामा व्यक्त भएको छ । शक्ति हुँदा र शक्तिहीन हुँदाको अवस्थामा पीडकको विषमता देखाएर कथामा शक्तिको उन्मादमा अन्याय कहिल्यै गर्न नहुने पक्षको समाजशास्त्रीय विश्लेषण कथाको अर्को विवेच्य पक्ष हो । कथामा विद्यमान यथार्थ,सम्भावित यथार्थ, सम्भावित यथार्थको लागि गरिएको प्रयत्न र समाजसँगको समानधर्मिता समुदायको विश्वदृष्टि आदि सबै पक्ष कतै सशक्त कतै सूक्ष्म रूपमा रहेकोले गोल्डमानको विश्वदृष्टिसम्बन्धी मान्यतासँग समाजको अन्तरवस्तु र कथामा समानता देखिन्छ । कथामा सामन्तवर्ग विरुद्ध जुर्मुाराएको चेतना,आर्थिक सामाजिक सांस्कृतिक रूपमा गरिने दमन र त्यसको प्रतिरोधले आम नेपाली समाजको चित्र र चरित्र प्रष्ट पारेको छ ।

सन्दर्भसामग्री सूची

- अधिकारी, तेज विलास/ पुरुषोत्तम रिजाल. (२०७४).नेपाली कथामा दलित.काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- कार्की दीपक. (२०७५). प्रज्ञा, अङ्क १ पूर्णांक ११७ प्रज्ञा, सम्पा .हेमनाथ पौडेल, रमेशप्रसाद भट्टराई, नारायणप्रसाद गौतम ।
- गोल्डमान.(सन् १९८०) . एम्से अन दि सोसियोलोजी अफ लिटरेचर विलियम्स क्यु र वोएल आवर (सम्पा.). सेन्ट लुइस : टेलस प्रेस लिमिटेड ।
- जैन, निर्मला. (सन् १९९२). साहित्यका समाजशास्त्रीय चिन्तन. द्वितीय संस्करण. दिल्ली विश्वविद्यालय ।
- पाण्डेय, ताराकान्त. (२०७३).मार्क्सवाद सांस्कृतिक अध्ययन र साहित्यको समाजशास्त्र. ललितपुर : साभ्ना प्रकाशन ।
- पाण्डेय, मैनेजर.सन् (१९८९). साहित्य के समाजशास्त्र की भूमिका. चन्डीगढ : हरियाणा साहित्य अकादमी ।
- भुसाल, राजु (२०७६) . माछो माछो भ्यागुतो कथाको समाजशास्त्रीय विश्लेषण. प्रज्ञा. पूर्णाङ्क ११८ अङ्क २ सम्पा. हेमनाथपौडेल, रमेशप्रसाद भट्टराई, नारायणप्रसाद गौतम ।